

Tarik Meszár

Az iraki zsidó közösség múltja, jelene és jövője

Az iraki zsidóság tevékeny résztvevője és alakítója volt Irak gazdasági, társadalmi és kulturális életének, és úgy tartották számon őket, mint az egyik legtehetősebb zsidó közösséget az egész Közel-Keleten. Ám éppen emiatt az iraki zsidók szenvedték el a legnagyobb anyagi kárt az Izraelbe történő kivándorlás során, ezért a tanulmány nem ért egyet azzal a nézettel, amely szerint a cionista ideológia és vallásos áhítat volt exodusuk legfőbb motivációja. Számukra is bizonyosan rendkívül fontos volt a zsidó hit és identitás megőrzése, de az 1949–1951 között történő tömeges kivándorlásuk egy lényegesen összetettebb problémát ölel fel.

A mai Irak területét korábban Mezopotámiának nevezték, ahol az etnikai diverzitás volt jellemző az iszlám vallás és civilizáció megjelenése előtt és azt követően is. A zsidóság nagyon hosszú időn keresztül, több mint 2600 éven át, folyamatosan jelen volt e területen, mivel az i. e. VI. században kerültek Babilóniába, ami akkoriban Mezopotámia déli részét foglalta magában.¹

A mezopotámiai múlt ismertetéséhez tehát szükséges visszatekintnünk az előbb említett korszakig, hogy világos képet kaphassunk a történelmi előzményekről. A mezopotámiai zsidók múltjában meghatározó momentum volt a babiloni fogságnak nevezett eseménysorozat. Ennek előzménye az Újasszír Birodalomhoz (i. e. 911 – i. e. 612) köthető, amely gyakran élt az erőszakos áttelepítések eszközével. Ennek okán többször is jelentős mértékben átrendeződtek a térség etnikai viszonyai. A meghódított területek lakosságának tömeges deportálása az i. e. VIII. századtól a birodalom expanziós politikájának rendszeres jellemzője volt. Például a tizenkét zsidó törzsből tízet (a „tíz elveszett törzs”) ekkor telepítettek át a birodalom területére. A zsidók asszírok általi első tömeges deportációja i. e. 732-ben történt, amikor több ezer férfit hurcoltak el Izrael északkeleti részéről. Ezt követően újabb deportációs hullámok következtek, és az elhurcoltak helyére főként Babilóniából és Szíriából hoztak arab telepeseket. Asszíriában a zsidó lakosság idővel asszimilálódott, és összességében véve elmondható, hogy az Újasszír Birodalomban az áttelepített

lakosság nagy része sosem tudta megőrizni saját etnikai és kulturális identitását. Talán emiatt is honosodott meg a „tíz elveszett zsidó törzs” elnevezés. Az asszírok ez idő tájt tisztában voltak azzal, hogy a népesség áthelyezésével nemcsak a lázadásoknak vehetik elejét, de meg tudják akadályozni az újonnan meghódított területek lakosságának különválassi ambícióit is. A deportálások az asszír uralom megszilárdítását szolgálták terjeszkedő birodalmuk minden részén.²

Az a történelmi esemény, amelyet babiloni fogságnak nevezünk, i. e. 597-ben vette kezdetét, amikor is az Újbabilóni Birodalom uralkodója, II. Nabú-kudurri-uszur (az ószövetségi könyvekben: Nabukodonozor) a zsidókat a Júdai Királyságból Babilóniába hurcoltatta. Nemcsak a királyi udvart, hanem más előkelő személyeket, sőt a Júdea lakosságát alkotó köznép egy meghatározó részét, mintegy tízezer embert toloncoltak át. Ez az eseménysor nem ért véget itt, hanem Jeruzsálem i. e. 587-ben történt eleste és a Salamon által épített Templom lerombolása után tovább folytatódott. A száműzetés akkor ért véget, amikor i. e. 538-ban az Újbabilóni Birodalmat megdöntötte a perzsa Akhaimenida-dinasztia alapítója, II. Kurus (görögösen Kiroosz), aki engedélyt adott a zsidóknak a visszatérésre.³ Csakhogy nem minden zsidó tért haza, ugyanis sokuk megvetette a lábát a mai Irak területén, és a tehetősebb családok Babilóniában maradtak. Mindezek tudatában kijelenthetjük, hogy egészen az 1950-es évek elejéig a zsidó népesség képviselte Irak egyik legrégebb, folyamatos hagyományát, és ebben a tekintetben csak az asszírok⁴ veszik fel velük a versenyt.

A mezopotámiai, majd iraki zsidók közösségének a történelem különböző periódusaiban eltérő bánásmódban volt részük, és más-más helyet foglaltak el a társadalom szerkezetében. A kiindulópontot az iszlám megjelenése adja számunkra, amely vallás és civilizáció 638-ra már egész Mezopotámiában elterjedt, miután kiűzte a több mint négy évszázadig a területet birtokló perzsa Szászánida Birodalmat. Mezopotámia muszlimok általi meghódítása magával vonta az arabok tömeges betelepülését, akik el-

sősorban Arábia keleti részéről érkeztek. Az újonnan érkezők izoláltan éltek, és kezdetben nem volt jellemző rájuk a más népekkel való aktív érintkezés. Az elsődleges elképzelésük az volt, hogy külön közösséget kell alkotniuk, elkülönülve azoktól a helyi népektől, akiknek az adóbevételeiből kívánták biztosítani a megélhetést katonáik és családjaik számára.

A muszlimok által meghódított területeken élő lakosság státusza egyik napról a másikra megváltozott. Az addig a többséget alkotó népek egy bizonyos idő elteltével kisebbségbe kerültek a muszlimok birodalmában, egy részük pedig felvette az iszlámot. Az iszlám a megjelenésétől fogva elismerte a judaizmust, a kereszténységet, a zoroasztrizmust és a szábeus-mandeusok hitét mint kinyilatkoztatott vallásokat, és követőikre úgy tekintettek, mint a „könyv népeire” (*ahl al-kitáb*), amely kifejezés a szent könyvükben, a Koránban is megtalálható. Az iszlám uralma alatt ezek a népek védelemben (*dzimma*) részesültek, és ezért cserébe fejadót (*dzizja*) fizettek. A fejadó megállapításáról a muszlim jog rendelkezett.

A meghódított területeken élő nem-muszlimokat általában saját vallási méltóságai irányították, akik lehetnek rabbik, papok vagy más vallási személyek. A kalifa és az emírek főként bevételi forrásként tekintettek a nem-muszlimokra, ezért, ahogy említettük, ekkor még nemigen volt érintkezés a muszlimok és a meghódított területeken élők között. Mindezek miatt nem számolhatunk be tömeges áttérésekről, de aki mégis felvette az iszlámot, azt főként a kisebb adóterhek motiválták.

A muszlimok, főleg a kezdetekben, liberálisan álltak a „könyv népeihez”. Ennek elsősorban szervezési és politikai okai voltak, mivel a frissen meghódított territóriumaikon nem ők, hanem a keresztények, zsidók és más népek alkották a többséget, és ellenőrzésük súlyos feladatként hárult az emírekre.

Az Abbászida Kalifátus időszakában (750–1258) a mezopotámiai zsidók a keresztényekhez hasonlóan részt vettek a kultúra és tudás terjesztésében azáltal, hogy latin és görög műveket fordítottak le az ún. „Bölcsesség Házában” (azaz a bagdadi Nagykönyvtárban). Az új birodalom központja Bagdadban volt, ahová nem sokkal korábban sok Dél-Mezopotámiában élő zsidó települt át a rendkívül magas földadó kivetése miatt. Az Abbászidák XIII. században bekövetkező bukása egyik folyománnyaként számos zsidó vándorolt a Földközi-tenger térségébe, ami hozzájárult a babiloni zsidó szokások elterjedéséhez a zsidó világban.⁵

Az Abbászidák birodalmát 1258-ban döntötték meg a mongolok, akik többnyire toleránsak voltak

a zsidó populációval. Volt olyan mongol uralkodó, aki főtanácsadójának egy zsidó orvost, Szaad ad-Davlát tette meg, ami jól mutatja a nem-muszlimok és zsidók befolyását ebben a korszakban.⁶ Ez sok esetben bosszantotta a muszlim lakosságot, ami miatt súlyos ellentétek alakultak ki a muzulmánok és zsidók között. 1295-ben változás történt a zsidók státuszában, ugyanis ekkor vette fel az iszlámot a mongol (ilhanida) Gázán kán, ami után már csak másodrendű polgároknak számítottak a birodalomban. A XIV. század legvégén Timur Lenk dühe nem csak a muszlimokat, hanem a zsidókat is elérte, sokuk elmenekült Bagdadból, vagy lemészárolták őket. A XIV. és XV. század közösségük életében az egyik legsötétebb periódusnak számít.

Az oszmánok mezopotámiai uralma 1534-ben vette kezdetét. A zsidók fontos szerepet játszottak a kereskedelemben, a pénzügyekben és bizonyos mesterségekben, amelyeket a muzulmánok éltelen-dőnek tartottak, és nem űztek szívesen. Ilyenek voltak az ezüstművesség, a vámszedés, az ötvösség és minden pénzzel kapcsolatos mesterség. Ez helyet biztosított számukra a városok gazdasági és társadalmi életében. Egyes régiókban az adminisztrációban is részt vettek. Egyes kutatók (pl. Avigdor Levy) szerint az Oszmán Birodalom hozzáállása volt a legtoleránsabb a zsidókkal szemben azok mezopotámiai történelmében.⁷ Ez talán annak a ténynek is köszönhető, hogy a liberális *banafita* joggyakorlatot követték, és rendszerük pragmatikus volta figyelembe vette a nem-muszlimok érvényesülési igényeit. Az Oszmán Birodalmon belül a zsidók példátlan mértékű szabadságot élveztek. Általában szabadon teledhettek le, ahol csak akartak, és szinte minden foglalkozást és szakmát űzhattak. Szabadon utazhattak üzleti vagy bármilyen más célból; szabadon gyakorolhatták a vallásukat, létrehozhatták saját oktatási és szociális intézményeiket, és zavartalanul szervezhatték közösségi életüket, amibe a hatóságok csak minimálisan avatkoztak be. Más történészek ettől eltérő véleményen vannak. Albert Hourani szerint például a „könyv népei” társadalmi struktúrájuk nagy részét továbbra is megőrizték, valamint megtartották hitüket és szertatásaikat, de a helyzetük továbbra is bizonytalan volt.⁸

Az Oszmán Birodalom iraki fennhatósága egészen az első világháború végéig tartott. Nem sokkal ezt megelőzően Nagy-Britannia és Franciaország döntést hozott az összeomlás szélén lévő Oszmán Birodalom, valamint az arab országok jövőjéről, és elviekben egymás között osztották fel a területeket. Az 1916-ban megkötött Skyes–Picot-egyezmény alapján három oszmán tartomány, Baszra, Bagdad és Moszul brit ellenőrzés alá került. Ez a titkos meg-

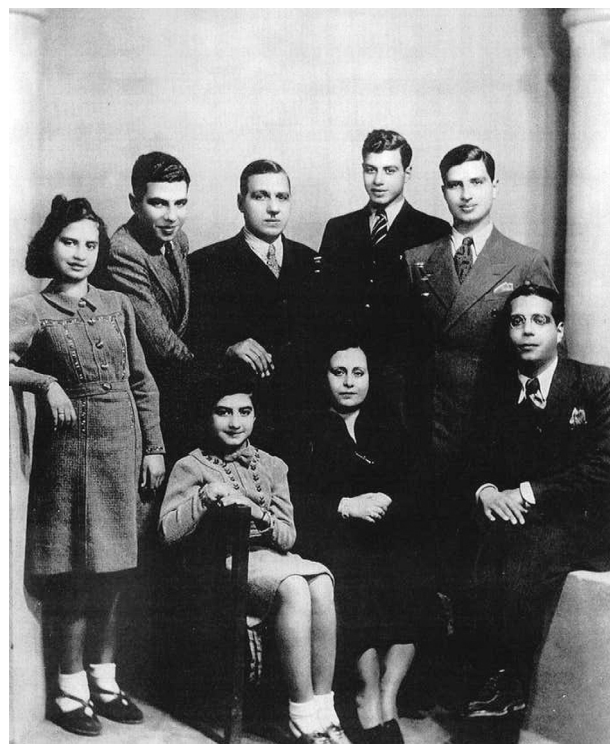
állapodás alapjaiban határozta meg az Irakban élő kisebbségek és a többség közötti dinamikát, és ennek következményei a mai napig érezhetők. A lakosság egyre elégedetlenebbül szemlélte az idegen befolyást, és az önrendelkezés fontosságát hangsúlyozta. Hamarosan megfogalmazódott Irak függetlenségének igénye, és egyesíteni kívánták az északi és déli régiók közötti területeket.⁹

Amikor a brit mandátum 1920-ban megkezdődött, a zsidók körében végzett helyi népszámlálási adatok lélekszámuk gyors növekedését mutatták. A brit megszálló hatóságok által 1919-ben végzett népszámlálás az iraki zsidó lakosságot 87 000 főre, azaz a teljes, 2,8 milliós népesség 3,1 százalékára becsülte.

Az alábbi táblázatban az iraki zsidó lakosság területi eloszlása és lélekszáma látható¹⁰:

<i>Iraki települések</i>	<i>A zsidó lakosság száma</i>
Moszul	7 000
Kirkuk	7 000
Bagdad	50 000
Baszra	7 000
Egyéb települések	16 000

A bagdadi zsidók már jóval azelőtt a brit érdekeket szolgálták, hogy a britek az első világháború idején Irakba érkeztek. Nem sokkal később a bagdadi brit konzulátus alkalmazottai között már számos zsidó volt. A muszlimok iraki zsidókkal szembeni ellenérzéseinek egyik legfőbb indokaként említik, hogy az utóbbiak a brit gyarmati rendszer alatt jelentős gazdasági kiváltságokkal rendelkeztek. A téma kutatói szerint (pl. Meir-Glitzstein, Basri, Cohen, Stillman) az iraki zsidók voltak a legjobban szervezett és a legjobban képzett közösség a brit mandátum idején, és nem elhanyagolható tény, hogy páratlan nemzetközi hálózatokkal rendelkeztek az Európába, Indiába és Kínába irányuló bevándorlásuk révén, ami kereskedelmi előnyt és internacionális befolyást biztosított számukra. A nem-muszlimok viszonylagos nyitottsága a nyugati kultúrák iránt és az iskolákban megszerzett nyelvtudás rendkívül hasznossá tette a zsidókat Nagy-Britannia és Franciaország, valamint az európai vállalatok számára is.¹¹

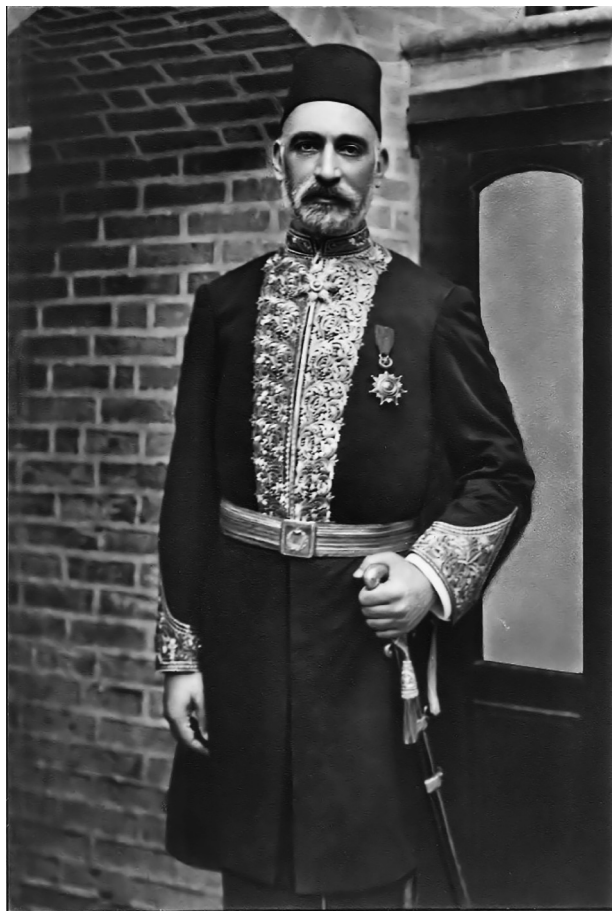
**Egy zsidó család Irakból
még a második világháború előtt
(Fotó: Haarec, „Remember Baghdad”)**

Mivel korábbi, a „muszlimok védett kisebbségei” státuszukat felváltotta az Európából importált kisebbségvédelem, az iraki zsidó közösség nem titkoltan üdvözölte a britek megszállását. Hűségesek voltak hozzájuk, köszönhetően annak a liberális kisebbségpolitikának, amely az eddigieknél kiterjedtebb szabadságjogokat biztosított a számukra. Az iraki zsidók abban is bíztak, hogy a közeljövőben jelentősebb politikai befolyásra tehetnek szert. E hozzáállásuk azonban szemben állt a muszlimok törekvéseivel, akik függetlenséget akartak, és ellenségesek voltak az európai gyarmatosítókkal. Ez később sok konfliktust szült a felek között.

A legtöbb történész úgy véli, hogy szabadságuk, egyenlőségük és gazdasági lehetőségeik szempontjából a brit mandátum időszaka volt a csúcspont a bagdadi zsidó közösség történelmében. A zsidók az iraki társadalom minden szegmensében képviselve voltak, beleértve a kormányzatot is. Példaként említhetjük, hogy az első iraki pénzügyminiszter egy Szasszon Jehezkel nevű iraki zsidó férfi volt. Mindezek tudatában kijelenthetjük, hogy az iraki zsidók társadalmi státusza megváltozott az 1920-as években. Korábban alacsonyabb társadalmi rangjuk volt, mivel pusztán védett kisebbségként kezel-

ték közösségüket, de a brit hatóságok előnyben részesítették őket hűségük, idegennyelv-tudásuk és képzettségük miatt. Jól beszéltek angolul és modern oktatásban részesültek. Sokuk minisztériumi alkalmazott lett, és olyan területeken dolgoztak, mint a pénzügy, igazságügy, közmunkaügy stb. Emellett nagyon sok zsidó dolgozott magánvállalkozásokban, különösen olajipari társaságokban és bankokban, valamint szabadfoglalkozásúként – orvosként, bíróként, ügyvédként, gyógyszerészként stb. – is érvényesültek. Irak gyors gazdasági fejlődése hozzájárult az export növekedéséhez, az import diverzifikációjához és a pénzügyi rendszer virágzásához, amely utóbbiban a zsidó bankok és pénzváltók központi szerepet játszottak.¹²

E virágzás ellenére negatív folyamatok is elindultak ebben az időszakban, amelyek végső soron aktívan hozzájárultak a zsidó közösség néhány évtizeddel későbbi megszűnéséhez. Sikereik dacára, vagy inkább azok miatt, tulajdonképpen egy gyűlölt kisebbségi csoporttá váltak az új iraki államban.

Szasszon Jeheskel
(Fotó: Wikimedia Commons)

Helyzetük megváltozásához az is hozzájárult, hogy a középosztályhoz tartozó szunnita muszlimok új generációja követelni kezdte a korábbi oszmán uralom alatti domináns pozíciójuk helyreállítását. Ezek a fiatalok az iraki nemzeti mozgalom támogatói voltak. Ez a mozgalom az 1920-as években született, és arra törekedett, hogy kiűzze a brit gyarmatosítókat. A zsidó kisebbséget a gyarmatosítással azonosították, mivel a gyarmatosító rezsim főként rájuk támaszkodott, és pártfogolta őket. A képzett fiatalok a közigazgatásban dolgozó és magas pozícióban lévő zsidókat olyan riválisnak is tekintették, akik „meghaladták” az iszlám által nekik nyújtott alacsonyabb és korlátozottabb szintű státuszukat. Ilyen körülmények között a társadalmi-gazdasági trendek összeolvadtak az ideológiával és a politikai küzdelemmel. Az arab nacionalisták az 1930-as években már egyértelműen Irak vezető erejévé léptek elő. Összességében az 1930-as évek a zsidók számára az 1920-as években elért társadalmi és gazdasági előnyük hanyatlásának a kezdetét jelentette. Széles körű elbocsátási hullámok kezdődtek a közszférában, csökkent az új munkavállalók felvétele, és korlátozták a zsidók számára elérhető egyetemi helyek számát. Az 1930-as évektől kezdve a palesztinai arab lázadás kitörésével, valamint az iraki pánarab és anticionista agitáció fokozódásával a sajtóban is egyre hevesebbé váltak a zsidók elleni kirohanások.¹³

A kisebbségek körében nyugtalanság volt tapasztalható, mivel az új állam is politikai instabilitást élt át. Noha ez az időszak nem hasonlítható össze az 1940-es évek politikai zűrzavarával és erőszakával, a bagdadi zsidó közösség számára mégis érzékelhetővé vált a különbség a mandátum alatti és a brit hegemonia megszűnése utáni helyzetük között. Ezek a fejlemények számos átalakulást idéztek elő az élet különböző területein. A teljesség igénye nélkül megemlíthetjük az oktatásban bekövetkező változásokat, a közszolgálatban foglalkoztatott zsidók számának nem hivatalos kvótáit, a cionizmus hivatalos betiltását 1935-ben, a helyi sajtóban megjelenő zsidóellenes hangnemet, valamint a külföldről érkező zsidó folyóiratok és sajtótermékek cenzúrázását.¹⁴

A modern nacionalizmus a lehető legszélsőségsébb formájában indult burjánzásnak Irakban. Irak vezetői a britek elutasítása okán jó kapcsolatot alakítottak ki a náci Németország vezetőivel, ami szintén negatív hatással volt az iraki nem-muszlim társadalom hétköznapjaira. A kisebbségi csoportok, mivel Nagy-Britannia szövetségeseiként azonosították őket és a német antiszemita propaganda is érezte a hatását, folyamatos támadásoknak voltak ki-

téve. A zsidókkal szembeni ellenérzések egyik leg-súlyosabb megnyilvánulásának a nagy bagdadi pogromot, az ún. *farhúd*-ot tekinthetjük. A történések ki-robbanásához hozzájárult az a tény is, hogy 1941 májusában összeomlott az éppen regnáló naciona-lista kormány, és egy olyan politikai űr keletkezett, ami rendezetlen állapotokkal járt együtt. Emiatt is történhetett meg az, hogy a zsidókkal szembeni uszításnak nem állták útját olyan fékek, amelyek meg tudták volna akadályozni Irak történelmének egyik legsúlyosabb pogromját. Ez az 1941. június másodikán történt zavargás zsidók meglincselésébe és utcai mézárásokba torkollott. A lakosság naci-onalista része attól félt, hogy visszatér a közvetlen brit hegemonia, és a zsidókat köztudottan britbarátként bélyegezték meg. Az erősen etnocentrikus muszlim populáció vélt sérelme miatt két nap alatt 150, más források szerint 180-200 zsidót öltek meg, és több mint 800-at megsebesítettek. Körülbelül 1500 üzletet és otthont fosztottak ki és romboltak le, és mintegy 2500 embert – Bagdad zsidó lakosságának 15 százalékát – ért fizikai bántalmazás vagy

anyagi kár. A főként jobboldali fiatalokból álló lázadókat iraki katonák és rendőrök vezették. Sok bagdadi lakos és környékbeli beduin a vérontás helyszínére igyekezett, hogy megkaparintsanak va-lamennyit a zsákmányból, és ők maguk is részt vet-tek az erőszakban. Azonnali reakcióként számos iraki zsidóban megfogalmazódott a vágy, hogy el-hagyják az országot. Sokan menekültek Iránba, vagy éppen Bejrútba, és néhányan vízumot kaptak Indiába. Amikor azonban egyértelművé vált, hogy a politikai helyzet elcsendesedett, a bagdadi zsidók visszatértek szülővárosukba.¹⁵

A pogrom nem a számokat tekintve volt a legsú-lyosabb, inkább annak ténye volt riasztó, hogy egy több ezer éve Irak fontos komponensét alkotó kö-zösség kevesebb mint két évtized alatt kitaszított csoporttá vált saját hazájában.

A brit hadsereg Bagdad kapujában állt a tömeg-gyilkosságok két napja alatt, és bár tisztjeiknek tu-domása volt az ott zajló eseményekről, tartózkodtak a városba való belépéstől addig, amíg a pogrom véget nem ért. Éppen emiatt sokan firtatták a britek

Bagdadi tömeg 1941. június 2-án, az ún. farhúd idején
(Fotó: Yad Ben Zvi Photo Archives)

felelősségét az események miatt, mások pedig iraki politikájuk legnagyobb kudarcaiként aposztrofálták a lincseléseket. A zsidók elleni erőszakos cselekmények hűen tükrözték az Irakban uralkodó ideológiai és társadalmi viszonyok változását. A modern nacionalista eszmék terjedése aláasta az addig megszokott relatív egyensúlyt és toleranciát, ami a muszlimok és a zsidók viszonyát jellemezte az Oszmán Birodalom fennállásának java részében és az iraki brit mandátum idején.¹⁶

A *farbúd* traumatizálta az iraki zsidóságot, sőt még a palesztin zsidó közösséget is érintette. A zavargások először hívták fel a palesztin cionista intézmény figyelmét a zsidók romló helyzetére, és ez komoly lökést adott az Irakba irányuló cionista misszióknak. Az iraki zsidó közösséget ért támadás még inkább motiválta a tanult és felvilágosult zsidókat a cionista mozgalomhoz való csatlakozásra, vagy éppen a kommunizmus támogatására.

Mindezek ellenére a *farbúd*ot követően közösségük tagjai továbbra is képesek voltak az iraki élet számos területébe integrálódni, és viszonylag normalizálódott helyzetük az 1948-as palesztinai háborúig és Izrael Állam megalakulásáig. Ehhez hozzájárult az is, hogy az etnikai tisztogatás, majd az azt követő, Nagy-Britanniával folytatott nyílt háború után, Irak ismét közvetlen brit megszállás alatt találta magát. A közösség anyagi rehabilitációja gyors volt, főleg a brit megszállással együtt járó jólét miatt. Ezen kívül rokonok, gazdag helyi zsidók és iraki zsidó emigránsok segítették az áldozatokat; a Va'ad Leumi (Palesztina Zsidó Országos Tanácsa) szimbolikus adománnyal támogatta őket, és az iraki kormány 20 000 dinár összegben fizetett kártérítést az áldozatok számára. Ám a közösség nem csak anyagi károkat szenvedett el. Mélységes sokk hatása alatt álltak, amely aláasta a biztonság és stabilitás érzetét, és arra kényszerítette őket, hogy súlyos kérdéseket tegyenek fel maguknak. Valóban ehhez a társadalomhoz tartoznak? Valóban ahhoz a földhöz tartoznak, ahol nemzedékek óta élnek és dolgoznak?¹⁷

A zsidóellenes érzelmek Izrael Állam 1948-as megalapítását követően újfent fokozódtak, és az iraki sajtóban soha nem látott mértékű gyűlöletkampány vette kezdetét. Az iraki médiában megsaporodtak a zsidókat negatív színben feltüntető írások, ami tovább növelte a társadalomban a közösségükkel szemben táplált ellenszenvet. Az ellenük folyó agitáció közvetlenül az iraki zsidók Izraelbe történő áttelepülése előtt érte el a csúcspontját. A *The Australian Jewish News* című újság a következő cikket jelentette meg 1950. március 10-én:

„Zsidóellenes megmozdulások Irakban

Bejrúti tudósítónktól

A Bagdadból érkezett jelentések szerint az iraki zsidóellenes kampány új fordulatot vett. A rendőrség és a hatóságok most állítólag zsidó jóléti és jótékonyági szervezetek, sőt iskolák és kórházak tevékenységét is vizsgálják, azt állítva, hogy ezek az intézmények pénzeket gyűjtenek Izraelnek. Eközben az iraki lapok folytatják a zsidó közösség elleni támadásaikat, és azt követelik, hogy a hatóságok fogantosságot intézkedéseket az országukat „eláruló” és Izrael Államnak segítséget nyújtó zsidók ellen. Azt is javasolták, hogy a hatóságok engedélyezzék a zsidók kivándorlását azzal a feltétellel, hogy vagyonukat és értékeiket hátrahagyják.

HATÁRŐRIZET

Noha a zsidók illegális emigrációjának megakadályozása érdekében a határokat szigorúan őrzik, köztudott, hogy számos iraki zsidónak, aki kész volt kockázatot vállalni, és elmenekülni nyomorúságos környezetéből, az elmúlt hetekben sikerült átjutnia Perzsiába. Sajnos nem mindenki került el a lebukást. Nemrég egy 27 fős zsidó csoportot tartóztattak le a határőrök az iraki-perzsa határon.¹⁸

Ezzel a jelentéssel összhangban állnak az 1950-es iraki újságok iraki zsidókról közölt cikkei, amelyek többek között a következő címekkel jelentek meg:¹⁹

- „Zsidó összeesküvést leplezett le az iraki rendőrség Bagdadban”²⁰,
- „A zsidók állítólagos elnyomása Irakban”²¹,
- „Megint azt szajkózzák, hogy elnyomják a zsidókat Irakban”²³,
- „Ki fog véget vetni a zsidó bűnöknek Irakban”²⁴,
- „Hol van az iraki kormány, amikor zsidókat csempésznek ki Izraelbe?”²⁵
- „Ítélet a Palesztinába szökni akaró zsidók ellen”²⁶,
- „A menekülő zsidók”²⁷,
- „Zsidóbb a zsidónál”²⁸

Zsidóellenes propagandairás egy korabeli iraki újságban
(Fotó: Iraqi Jewish Archive)

Amint az a *The Australian Jewish News* fentebb közölt jelentéséből is kiderül, a zsidó állampolgárok kimenekítése valóban komoly gondot okozott az iraki hatóságoknak. A zsidók áttelepítésében a cionista szervezetek is hathatósan közreműködtek. Már 1948-tól, Izrael Állam megalakulásakor elkezdtek titokban szállítani az iraki zsidókat. Az iraki kormány minden erejével üldözte a cionista szervezeteket, aminek elsődleges oka az volt, hogy a zsidó lakosság kicsempészésével a pénzüik is kikerült az országból, jelentős károkat okozva ezzel Irak gazdaságának.²⁹ A zsidók kimenekítésére reflektál az *Al-Jakza* című lap 1950. február másodikán közölt cikke is:

„Hol van az iraki kormány, amikor zsidókat csempésznek ki Izraelbe?

Az *al-Aukát al-Bagdádijja* (Bagdadi Idők) című újság tegnap cikke szerint magas rangú tisztviselőt lepleztek le a Satt al-Arabnál al-Muhammara közelében, miközben állami kocsikban szállított zsidókat abból a célból, hogy Iránba, majd onnan Izraelbe menekítse őket.

A baszrai *al-Habar* című újság azt közölte, hogy bizonyos amerikai gépek, amelyek cionista cégekhez tartoznak, 520 zsidót szállítottak el decemberben, többségük Irakból szökött meg.

A szintén baszrai *al-Fajhá* múlt hétfői számában arról ír, hogy Abu al-Haszíb rendőrsége elfogott egy nagy autót, amely 31 iraki zsidót akart Izraelbe szöktetni.

Ez[ek] a lefülelt csempészés[ek] meglep[nek] minket, [és nem értjük, hogy] az illetékes hatóság hogyan tűri az ilyen jellegű dolgokat, és hogyan engedheti meg ez[eket] a felháborító cselekményeket. Ezért azt követeljük a kormánytól, hogy hozzon hatékony intézkedéseket a csempészek megállítására és bíróság elé vitele érdekében, hogy státuszuktól és személyüktől függetlenül elnyerjék méltó büntetésüket, amiért bűnös kezükkel országuk és nemzetük ellen vétettek!”³⁰

Még ugyanebben az évben a több mint százezer fős zsidó közösség túlnyomó része az egymást követő iraki kormányok és az izraeli hatóságok ösztönzésére kihasználta egy törvény előnyeit, ami lehetővé tette számukra, hogy lemondjanak iraki állampolgárságukról annak érdekében, hogy örökre elhagyhassák Irakot. Ezt az 1950. márciusában meghozott törvényt egyéves időtartamra fogadták el, de volt egy súlyos hozadéka. Amennyiben a zsidók visszaadták állampolgárságukat, akkor az egyet jelentett azzal, hogy vagyoniuk az iraki államkincstárba került. Az iraki kormány tehát gazdasá-

**Az iraki zsidók szervezett szállítása Izraelbe
(Fotó: Teddy Brauner/GPO)**

gi érdekei miatt lemondott saját, 2600 éve a területen élő közösségről.

Izrael a menekültek nagy száma miatt kezdetben vonakodva bár, de aktívan segédkezett az áttelepítésükben. Az ún. Ezra hadműveletet keretein belül légi úton, szervezeten szállították az iraki zsidókat Izraelbe. A *The Sentinel* 1950. május 4-i cikke is az izraeli állam hatékony segítségnyújtásáról tanúskodik:

„Negyvenezer iraki zsidó regisztrálta magát, hogy Izraelbe vándorolhasson

Negyvenezer iraki zsidó már regisztrálta magát, hogy Izraelbe vándorolhasson, derült ki egy e heti jelentésből. A Zsidó Ügynökség megbeszéléseket kezdeményezett az izraeli kormánnyal azokról a módszerekről és eszközökről, amelyek révén a már regisztráltakat azonnal át lehetne vinni a zsidó államba.”³¹

Az iraki médiában ekkor sem szűntek meg a közösségükkel kapcsolatos negatív hangvételű írások. Többek között ilyen jellegű cikkek láttak napvilágot a zsidók Izraelbe történő kivándorlása idején:

„Egy egész kötetet megtöltene, ha összeszámolnánk, mi mindent követtek el ezek. Úgy véljük, a rendőrségnél nagyon sok akta van mindenféle bűncselekményről, és a politikai bűncselekmények ebben még benne sincsenek. Mióta fokozódott a palesztin válság, kiderült, milyenek a zsidók Irakban és a többi arab országban. Titokban és nyilvánosan is cselekszenek, és támogatják Palesztina zsidó megszállását.”³²

1950–1951-ben mintegy 123 000 iraki zsidó vándorolt ki Izraelbe. Ők a következő évtizedben izraeli állampolgárok lettek, és a héber vált beszélt és írott nyelvükké. Az elmúlt évtizedekben gyakran vitatkoztak rajta, hogy miért is hagyta el szinte az egész iraki zsidóság a szülőhazáját ilyen rövid idő alatt. Több elmélet is napvilágot látott, de a téma összetettségénél fogva nem lehet egyértelmű választ adni. Tény, hogy az arab–izraeli konfliktus egy komoly lökést adott annak a folyamatnak, ami a britek miatt indult el iraki mandátumuk idején. Az arab nacionalisták szembefordultak saját zsidó honfitársaikkal, és ez egy komoly identitáskrizist okozott az utóbbiakban. Az Európában megjelenő náciizmus Irakot is elérte, ami szintén negatív hatással volt közösségükre. Sokak szerint a vallásos áhítat és Izrael Állam megalakulása is fontos tényező volt,

de a folyamat beteljesülését elősegítette a cionista szervezkedés is, amely nemcsak a kivándorlás szervezésében, de annak kivitelezésében is segédkezett.³³ Nem feledkezhetünk meg a korban végbemennő globális tendenciákról sem, ugyanis nem Irak volt az egyetlen közel-keleti ország, amely elveszítette saját zsidó lakosságát. Továbbá a médiában megjelenő gyűlöletkeltést is meg kell említenünk, ami a teljes muszlim lakosságot a zsidók ellen hangolta. Ebben a sok tényezőt tartalmazó egyenletben nagyon nehéz egy konkrét és egzakt aspektust kiemelni.

Az előbbieken felsorolt történések nem változtatnak azon a tényen, hogy az iraki zsidók elhagyták Irakot, és Izraelbe települtek át. Orit Bashkin szerint azonban ezek a zsidók nem a hazájukba visszatérő bennszülött népesség volt, hanem inkább olyan új helyre érkező bevándorlók, akik előítéletekkel és diszkriminációval szembesültek. Az iraki zsidók izraeli tapasztalatai megkérdőjelezik azt az elképzelést, hogy Izrael olvasztótégelyként szolgált a különböző globális zsidó közösségek számára. Az izraeli állampolgárság felvétele fájdalmas, erőszkos és traumatikus folyamat volt, és az iraki zsidók közössége nehezen emésztette meg saját iraki tradícióinak hirtelen megszakadását. Izraelben az iraki zsidóknak a legalapvetőbb szükségleteiket egy olyan állammal kellett megértetniük, amelynek tisztviselői képtelenek voltak, és gyakran nem is akartak megfelelni kívánságaiknak, megérteni fájdalmaikat és szenvedéseiket.³⁴

Izraelben az iraki zsidók, akik az üldöztetés helyszínétől távol egy jobb életben reménykedtek, szegregációval és szegénységgel küszködtek, és életüket olyan döntések határozták meg, amelyekre alig volt befolyásuk. Az Izraelben töltött első éveikben az iraki zsidók, csakúgy, mint más arab országokból érkezett emigránsok, szó szerint menekülteként éltek: nem volt tulajdonuk, az izraeli állam támogatása nélkül nem találhattak munkát, nem tudták megfelelően ellátni magukat és gyermekeiket, nagyon nehezen tudtak vízhez jutni, és kunyhókban, sátrakban laktak. Az izraeli vezetést nem az Irakból érkezett zsidók szükségletei, hanem a településekkel és a demográfiával kapcsolatos, egész országra kiterjedő tervei vezérelték. Ez különösen kiszolgáltatottá tette az újonnan érkezőket, mivel egy városi és iskolázott közösség hirtelen hangtalanná és szegénnyé vált. Bár askenázi katonák, orvosok, nővérek, tanárok, szociális munkások és tisztviselők tiltakoztak az újonnan érkezettek szörnyű életkörülményei miatt, az iraki zsidók megvetettnek, megalázottnak és bántalmazottnak érezték magukat.³⁵ Összességében véve rendkívül nehezen ment

végbe az iraki zsidók Izraelbe való beilleszkedése, és ez a folyamat évtizedekig tartott.

Az iraki zsidók csak nagyon lassan váltak izraelivé, de végsősoron az új államban kapott oktatás, a héber beszéd- és olvasáskészség elsajátítása, az iraki származású izraeliek új nemzedékének felnevelése, valamint annak felismerése, hogy a zsidó államban a zsidóság kiváltságokkal jár, lehetővé tette az iraki zsidók számára, hogy az 1960-as és 1970-es években beilleszkedjenek az új államba. Ezen túlmenően sok mizrahi,³⁶ ezen belül iraki származású zsidó az állami bürokrácián belül dolgozott, kihasználva készségeit, különösen az arab nyelv és kultúra ismeretét, amivel hatékonyan szolgálták az izraeli biztonságot és az oktatási erőfeszítéseket. Egy idő elteltével az iraki zsidók is kezdték átérzeni azt az üzenetet, amelyet az állam minden lehetséges helyszínen közvetített számukra: a zsidó államban jobb zsidónak lenni.³⁷

Amíg zajlott az iraki zsidók beilleszkedési folyamata Izraelben, addig az Irakban maradt megközelítőleg 15 000 főt számláló kisebbség életében változások álltak be. Az 1958–1963 közötti időszakban megjelent egy reménysugár közösségük újbóli iraki felvirágzásával kapcsolatban. 1958 nyarán Irak államformája köztársaság lett, és az ország élére Abd al-Karím Kászim került. Ez utóbbi vezetése alatt a maradás mellett döntött zsidók körülményei jelentősen javultak a közel-keleti arab országban. Kászim hangsúlyozta, hogy Irak saját nemzeti önazonossággal bír, és a belső egységet a mezopotámiai-iraki azonosságtudatra építve lehet elérni, valamint az ország érdeke egy független, szekuláris állam létrehozása. Ebben az iraki identitástudatban jól megfértek egymás mellett muszlimok, keresztények, zsidók és más egyéb vallású csoportok is. Kászim elfogadta és tolerálta a nem-muszlim közösségek kulturális és vallási szokásainak nyilvánosság előtti megjelenését, és megszüntette a zsidókkal szembeni megkülönböztető politikát. Ez utóbbihoz hozzájárulhattak kommunistaszerű nézetei is, ami miatt ellezte a társadalom különböző nációkra bontását, és az egységes iraki identitás megteremtésén munkálkodott.³⁸ Itt mindenképpen különbséget kell tennünk az 1930-as évek arab nacionalizmusa (amelybe nem illett bele semmilyen kisebbség, vagy az arabtól eltérő náció), és az Abd al-Karím Kászim idején kialakuló iraki nacionalizmus között, amely keblére ölelte az ország zsidó populációját is. Amikor azonban Kászimot 1963-ban meggyilkolták arab nacionalista ellenfelei, végérvényesen eldőlt, hogy a kisebbségek csak megtúrt közösségek lesznek Irakban. Abd asz-Szalám Áríf, majd a Baasz Párt uralma alatt újra fokozódott az antiszemitiz-

mus, és komoly korlátozásokat vezettek be a zsidókkal szemben. Többek között megtiltották számukra, hogy eladják ingatlanjaikat, és egy sárga, megkülönböztető színű személyi igazolványt kellett magukkal hordaniuk.³⁹

Az iraki zsidó közösségre mért utolsó csapást az 1967-es hatnapos háború jelentette, ami után teljes mértékben ellehetetlenítették életüket, korlátozták szabad mozgásukat, és állandó megfigyelés alatt tartották őket. Mindezek hatására az 1970-es évek elején a megmaradt néhány ezer zsidó is elhagyta Irakot.⁴⁰

Mára mindösszesen négy zsidó személy⁴¹ maradt az országban az egykor százezer feletti populációból, míg Izraelben jelenleg mintegy 600 000 első-, másod-, vagy sokadgenerációs iraki származású zsidó él. Az utóbbi időszakban egyre többen próbálják visszaszerezni korábbi iraki állampolgárságukat, és az egykoron az iraki kormány által elkobzott javaikat, de a több évtizedes diszkriminatív törvények továbbra is útjukat állják. Ám nem csak az anyagi vonatkozások miatt érdekeltek az Izraelben élő iraki származású zsidók az Irakba való visszatérésben. Nemrég a *Haarec* című izraeli újság tett közzé egy jelentést, amely szerint több évtizeddel az iraki zsidók bevándorlása után sok izraeli-iraki és leszármazottaik nosztalgiával tekintenek az arab államra, és szeretnének visszatérni származási országukba. 70 évvel azután, hogy megfosztották őket állampolgárságuktól és erőszakkal kiűzték őket hazájukból, az iraki származású zsidók még mindig nem felejtették el Irakot, és igyekeznek újra felvenni a kapcsolatot származási országukkal.⁴²

Annak ellenére, hogy Irak egykori zsidó lakossága már hosszú évtizedek óta Izraelben él, sokuknak sikerült megőrizniük az arab nyelv ismeretét és az iraki kultúrát. David Basszon, iraki zsidó író így fogalmazott: „Az iraki zsidókban még mindig erős az az érzés, hogy ahhoz az országhoz tartoznak, amelyben ők, valamint szüleik és nagyszüleik születtek. Mi egy kihalt nemzedék vagyunk, így gyermekeinknek és unokáinknak nincs kapcsolatuk Irakkal. Igyekszünk emlékeztetni őket arra, hogy gyökereink Irakban vannak, és Babilon nélkül nem létezett volna zsidó nép vagy zsidó vallás.”⁴³

Az izraeli-iraki zsidók azonban hiába igyekeznek kapcsolatot kialakítani az őshazával, ha politikai és egyéb bürokratikus akadályok megakadályozzák azt. Az állampolgárság visszaállítása is kényes kérdés Irak számára. A Baasz Párt 2003-as eltávolítása után, 2006-ban módosították az iraki állampolgársági törvényt. Az új rendelet biztosítja az állampolgárság visszaállításának jogát azon irakiak számára, akik politikai, faji vagy felekezeti okok miatt veszít-

tették el azt. Csakhogy ennek a törvénynek a 17/II. cikke kifejezetten megfosztja a zsidókat attól, hogy éljenek ezzel a lehetőséggel.⁴⁴

Izrael és az arab országok többsége közötti kapcsolat rendkívül fagyosnak mondható, és e tekintetben Irak sem kivétel. 2021 szeptemberében azonban 300 prominens iraki és iraki-kurd személy kezdeményezésére konferenciát tartottak Észak-Irakban, ahol többek között arról is szó esett, hogy az Izrael és Irak közötti kapcsolatokat rendezni kellene, és a közeljövőben akár Irak is csatlakozhatna az Ábrahám-egyezményhez.⁴⁵ a tanácskozás érdekes fordulatot vett, a résztvevőket ugyanis még az esemény alatt börtönbüntetés kilátásba helyezésével fenyegették meg, és maga az iraki vezetés rendkívül ellenségesen reagált a kapcsolatok normalizálását célzó törekvésekre. Az izraeli miniszterelnök, Naftáli Benet az esettel kapcsolatban elmondta⁴⁶: „Több száz iraki közéleti személyiség, szunnita és síita gyűlt össze, hogy békét követeljenek Izraellel... Ez a felhívás alulról jön, és nem felülről, a néptől, és nem a kormánytól, és különösen fontos az iraki zsidókkal szemben elkövetett történelmi igazságtalanság elismerése. Izrael Állam kinyújtja felétek a karját a békéért.” Az iraki kormány is kiadott egy hivatalos közleményt, amelyben Musztafa al-Kázi mi miniszterelnök közölte, hogy a gyűlés „nem képviseli a lakosság és az iraki nép véleményét, csupán azokét, akik részt vettek rajta”.⁴⁷ E reakció hátterében nem az átlagos iraki állampolgárok állnak, hanem Irán és annak iraki milíciái, akik az országot platformként szeretnék használni a zsidó állam, az USA és mások elleni támadásokhoz. Ha a jövőben az Irakban jelenleg érvényesülő iráni befolyás gyengülne, akkor talán az Izraellel való viszony normalizálására is sor kerülhet, ami megkönnyítené az arab országból származó zsidók Irakkal kapcsolatos törekvéseit. Ebben a tekintetben az Irakból származó zsidók jelenthetik a kapcsolatot Izrael és az arab állam között, hiszen ők a legfontosabb közös pont a két ország viszonyában.⁴⁸

JEGYZETEK

¹ Michael Roaf: *A Mezopotámiai Világ Atlasza*. Budapest, Helikon Kiadó – Magyar Könyvklub, 1998, 198–199.

² Leo A. Oppenheim: *Az Ókori Mezopotámia*. Budapest, Gondolat, 1982, 212–215.; Komoróczy Géza: *Bezárkózás a Nemzeti Hagyományba*. Budapest, Századvég, 1992, 143. és 237–241.; Komoróczy Géza: az identitás változásai. In: *Ókor. Folyóirat az antik kultúrákról*. Szerk. Böröczki Tamás – Tamás Ábel – Vámos Péter. Budapest, Gondolat, 2006, V. (1), 58–67.; Bustenay Oded: *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*. Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1979, 32–40.

- ³ Michael D. Coogan: *The Oxford History of the Biblical World*. Oxford, Oxford University Press, 1990, 350.
- ⁴ Az Irakban élő etnikai és vallási csoportok közül az asszírok és a zsidók számítanak a legősibbnek. Ha a kontinuitást a népnevek továbbélése alapján vizsgáljuk, akkor az asszír elnevezés tényszerűen a legrégebb, konkrétan az i. e. III. évezred utolsó harmada óta van jelen. Nem szabad ugyanakkor elfelejteni, hogy az „asszír” elnevezés jelentéstartalma lényegi változásokon ment keresztül a történelem különböző időszakában. A mai modern asszírok által gyakran hangoztatott narratíva szerint az asszírokat nemcsak az arámi nyelvet beszélő, egykori mezopotámiai területekről származó keresztények kollektív etnikumával azonosíthatjuk, hanem az elnevezés magában foglalja azt a sokszor nemzeti kereteket túllépő csoportot, amely már jóval a kereszténység előtt is létezett. Nézetük szerint a mindenkori asszír populáció egy transznacionális népesség, amely őshonosnak tekinthető a mai Irak területén. Ez utóbbi nézetnek számos támogatója és ellenzője is van a tudományos életben. A témáról bővebben lásd: Komoróczy 2006, 58.
- ⁵ Philip K. Hitti: *History of the Arabs*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2002.
- ⁶ Zvi Yehuda: *The New Babylonian Diaspora: The Rise and Fall of the Jewish Community in Iraq, 16th–20th Centuries C.E.* Leiden, Brill, 2017, 29–50.
- ⁷ Avigdor Levy: *The Sephardim in the Ottoman Empire*. Princeton, The Darwin Press, 1992, 16–19.
- ⁸ Albert Hourani: *Minorities in the Arab World*. London, Oxford University Press, 1947, 21–22.
- ⁹ Yehuda 2017, 29–50.
- ¹⁰ Esther Meir-Glitzenstein: *Zionism in an Arab Country. Jews in Iraq in the 1940s.*, London–New York, Routledge, 2004, 3–6.
- ¹¹ Norman A. Stillman: *The Jews of Arab lands in modern times*. Philadelphia, Jewish Publication Society, 1991, 6.
- ¹² Carole Basri: The Jewish Refugees from Arab Countries: An Examination of Legal Rights – A Case Study of the Human Rights Violations of Iraqi Jews. In: *Fordham International Law Journal*, Volume 26, Issue 3. The Berkeley Electronic Press, 665–669.; Meir-Glitzenstein 2004, 3–7.
- ¹³ Basri 2002, 665–669; Meir-Glitzenstein 2004, 3–7.
- ¹⁴ Orit Bashkin: *New Babylonians: History of Jews in Modern Iraq*. Stanford, Stanford University Press, 2012, Introduction.
- ¹⁵ Robert D. Kaplan: In Defense of Empire. In: *The Atlantic*, 2014 April, 13–15; Martin Gilbert: *The Atlas of Jewish History*. New York, William Morrow and Company, 1993, 114; Meir-Glitzenstein 2004, 10.
- ¹⁶ Michael Eppel: *Iraq from Monarchy to Tyranny. From The Hashemites to the Rise of Saddam*. Gainesville, University Press of Florida, 2014, 48–49; Meir-Glitzenstein 2004, 4–7.
- ¹⁷ Eppel 2014, 48–49; Meir-Glitzenstein 2004, 4–11.
- ¹⁸ *The Australian Jewish News*, 1950. március 10.
- ¹⁹ Az alábbiakban prezentált cíkcímek arab nyelvűek.
- ²⁰ *Al-Jakza*, 1950. február 9.
- ²¹ *Al-Abbár*, 1950. február 20.
- ²² *Al-Havádiz*, 1950. február 8.
- ²³ *Al-Havádiz*, 1950. február 8.
- ²⁴ *Al-Jakza*, 1950. május 1.
- ²⁵ *Al-Jakza*, 1950. február 2.
- ²⁶ *Al-Aukát al-Bagdádijja*.
- ²⁷ *Al-Fajhá*, 1950. február 8.
- ²⁸ *Al-Ará*, 1950. február 22.
- ²⁹ Charles Tripp: *A History of Iraq*. Cambridge, Cambridge University Press, 2007, 122.; Edwin Black: The Expulsion that Backfired: When Iraq Kicked out its Jews. *The Times of Israel*. 2016. május 31. (<https://www.timesofisrael.com/the-expulsion-that-backfired-when-iraq-kicked-out-its-jews/>)
- ³⁰ *Al-Jakza*, 1950. február 2.
- ³¹ *The Sentinel*, 1950. május 4.
- ³² Részlet az *al-Jakza* című újság egyik cikkéből, 1950. május 1.
- ³³ Eppel 2004, 47–50; Meir-Glitzenstein 2004, 4–10; Basri 2002, 665–669; Bashkin 2012, 4–7.
- ³⁴ Bashkin 2017, 4.
- ³⁵ Orit Bashkin: *Impossible Exodus. Iraqi Jews in Israel*. Stanford, Stanford University Press, 2017, 7.
- ³⁶ A Közel- és Közép-Kelet Izraelbe vándorolt zsidó közösségei. Ide tartoznak az Irakból származó zsidók is.
- ³⁷ Bashkin 2017, 222–223.
- ³⁸ Jonah Naoum: *When the Rivers Wept: Government Persecution of Iraq's Minorities*. Senior Honors Thesis. University of California, San Diego, 2018, 10.
- ³⁹ W. D. Rubinstein: *The Left, the Right and the Jews*. London–New York, Routledge, 1982, 205–210.
- ⁴⁰ Uo.
- ⁴¹ AFP: Iraq's Jewish community dwindles to fewer than five. *France24*, 2021. március 28. (<https://www.france24.com/en/live-news/20210528-iraq-s-jewish-community-dwindles-to-fewer-than-five>)
- ⁴² Back to the roots: Iraqi Jews want their citizenship reinstated. *Al Arabiya News*, 2018. szeptember 3. (<https://english.alarabiya.net/features/2018/09/05/Back-to-the-roots-Iraqi-Jews-want-their-citizenship-reinstated>)
- ⁴³ Lujain Elbaldawi: Iraqi Jews want to regain their citizenship. *Al Monitor*, 2020. szeptember 2. (<https://www.al-monitor.com/originals/2020/09/iraq-jewish-israel-citizenship.html>)
- ⁴⁴ Uo.
- ⁴⁵ Az ún. Ábrahám-egyezményt az Egyesült Államok kezdeményezésére kötötte meg Izrael, valamint négy arab ország, nevezetesen az egyesült Arab Emírségek, Bahrein, Marokkó és Szudán. Az egyezmény keretein belül ezek az arab országok az Izraellel való kapcsolatuk normalizálására törekcsenek.
- ⁴⁶ Seth J. Frantzman: From Saddam to Iran's militias: Iraqis cannot suggest ties with Israel. *The Jerusalem Post*, 2021. szeptember 29. (<https://www.jpost.com/middle-east/from-saddam-to-irans-militias-iraqis-cannot-suggest-ties-with-israel-680574>)
- ⁴⁷ موجة إدانات في العراق إثر مؤتمر "السلام والاسترداد" الذي دعا للتطبيع مع إسرائيل [Az Izraellel való normalizációt követelő „Béke és helyreállítás” konferenciát követően elítélési hullám vette kezdetét] *Euronews (Arabic staff)*, 2021. szeptember 25. (<https://arabic.euronews.com/2021/09/25/peace-recovery-conference-calls-normalization-israel-kurdistan-iraq>)
- ⁴⁸ Az egész bekezdés egy korábbi cikkemen alapszik: Tárík Meszár: Hol tart most az Ábrahám-egyezmény? *Eurázsia Központ*, 2021. december 2. (<https://eurasiacenter.hu/2021/12/02/bol-tart-most-az-abraham-egyezmény/>)